

Evcil Hayvan Kaybı: Mahrum Edilmiş Yasın Deneyimlenme Biçimlerine Dair Sistemantik Bir Derleme Evcil Hayvan Kaybında Mahrum Edilmiş Yas

Zeynep Emel Öztürk¹
Başkent Üniversitesi

Burçin Akın Sarı²
Başkent Üniversitesi

Özet

Kaybın ardından gelen yas; duygusal, fiziksel, zihinsel ve davranışsal biçimde pek çok tepkiyi barındıran doğal bir süreçtir. Yasta verilen öznel tepkiler, kimin kaybedildiğine göre değişmekle birlikte evcil hayvanlar da tepki verilen kayıplar arasındadır. Evcil hayvanlar, insan hayatında pek çok role sahiptir. Dolayısıyla bir evcil hayvanın ölümüne tepki verilmesi, evcil hayvanın sahibi için kaçınılmaz bir durum olmaktadır. Yas süreci, her zaman beklenen bir süreç olarak yaşanmamaktadır. Mahrum edilmiş yas (disenfranchised grief) kavramı; toplumca desteklenmeyen, toplum içinde yaşanamayan, süreçten soyutlanmış, daha karmaşık yas tepkileri bütünü ifade eden bir kavramdır. Bu çalışma, evcil hayvanın ölüme bağlı olarak kaybetmiş yası bireylerin, mahrum edilmiş yası deneyimleme biçimlerine yönelik olarak bir derleme amacıyla yapılmıştır. Bu amaç doğrultusunda daha fazla sayıda kaynağa ulaşabilmek adına bir zaman sınırı konmadan Tandfonline, Pubmed and Scopus veritabanları incelenmiştir. Anahtar kelimeler ise İngilizce olarak “mahrum edilmiş yas”, “evcil hayvan”, “evcil”, “hayvan kaybı” biçiminde seçilmiştir. Araştırmaya dört adet nitel, üç adet nicel ve üç adet karma çalışmanın dahil edilmesi uygun görülmüştür. Bütün kategorilerdeki çalışmaların yöntemleri, katılımcı özellikleri, ölmüş evcil hayvanların bilgileri, bulguları, kısıtlılıkları ve önerilerini içerecek biçimde başlıklarıyla tanıtılmıştır. İnsanların evcil hayvan kaybından sonra yaşadıkları yas sürecini mahrum edilmiş biçimde deneyimlemelerini etkileyen bazı etmenler olduğu görülmüştür. Sosyal destek algısı, duyguların sosyal çevrede yaşanma biçimi ve insan-hayvan bağı olarak gruplandırılan bu etmenler makale içerisinde tartışılmıştır. Bu makale ile birlikte evcil hayvan kaybı yaşayan kişilerin daha görünür olması, yaşadıkları yas sürecinin daha anlaşılır olması konusunda gelecek çalışmalara önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Kayıp, yas, evcil hayvan, ölüm, mahrum edilmiş yas

Abstract

Grief is a process that follows the death of someone and elicits emotional, physical, mental, and behavioral reactions. Subjective reactions to grief can vary depending on who died, but the death of a companion animal often elicits significant responses. Therefore, the reaction to the death of a companion animal is inevitable. Grief may not always be experienced as predicted. Disenfranchised grief refers to mourning responses that are not supported by society, not experienced within the community, isolated from the process, and represent a more intricate whole of grief reactions. This study aimed to review how bereaved people experience companion animal death as disenfranchised grief. For this purpose, databases of Tandfonline, Pubmed, and Scopus were searched without a time limit. Keywords in English were chosen as “disenfranchised grief”, “companion animal”, “pet”, “loss”. Four quantitative, three qualitative, and three mixed studies were included. All studies were acquainted by their methods, characteristics of participants, information about deceased companion animals, results, limitations, and implications. Perceived social support, expressing the emotions, and the human-animal bond were detected as factors affecting disenfranchised grief after the loss of a companion animal. This study, while addressing the loss of companion animals, also provides recommendations for future studies to increase the visibility of individuals experiencing such loss and to make the grieving process they undergo more comprehensible.

Keywords: Loss, grief, companion animal, death, disenfranchised grief

Evcil Hayvan Kaybı: Mahrum Edilmiş Yasın Deneyimlenme Biçimlerine Dair Sistematik Bir Derleme

Yas süreci, yaşanan kayıptan sonra insanların verdiği doğal bir tepkidir. Türkçede “yas” kavramı ile “mâtem” kavramı Türk Dil Kurumuna göre eş anlamlı sözcüklerdir (Türk Dil Kurumu, b.t.); ancak İngilizcede “bereavement”, “grief” ve “mourn” olmak üzere yas kavramını karşılayan farklı kelimeler bulunmaktadır. Bu kelimeler arasındaki farka bakıldığında “grief” kelimesinin sevilen kişinin ölümüyle gelen deneyim olduğu, “mourning” kelimesinin ölüm sebepli kayıptan sonra gelen bir uyum süreci olduğu ve “bereavement” kelimesinin ise uyum sağlanmaya çalışılan bir yakın kaybı olduğu söylenebilir (Worden, 2009). Yeniada Kırseven’in (2022) yaptığı çalışmada “mourning” kavramını “mâtem” olarak, “grief” kavramını ise “yas” olarak kullandığı gözlenmiştir ve bu çalışmada da “yas” şeklinde anılacaktır.

Yaşanan ölüm nedenli kayba bağlı olarak pek çok tepki verilebildiği ve bu tepkilerin öznel olduğu söylenebilir. Bilişsel tepkiler incelendiğinde kayıp gerçek değilmiş gibi bir his gelmesi, dikkati toplamakta güçlük, anlam arama çabası, bellek işlevlerinde zorluk, kendini tanımlamakta güçlük; bedensel tepkilere bakıldığında hormonal değişimler, kişinin kendi sağlığıyla ilgili şikayetlerinin artması, şok, titreme, bulantı, ürperme, uyku bozuklukları; sosyal anlamda sosyal çevre ile daha olumsuz ilişkilerin artması, yeni ilişkiler kurmakta zorlanma bu tepkilerin başında gelmektedir (Bonanno, 2001; Dyregrov ve Dyregrov, 2008; Shear, 2012). Attig (2011), ölüme bağlı olarak yakınlarını kaybeden kişilerden bazılarının duygularını daha rahat ifade ederken bazılarının ise daha az ve zor biçimde ifade ettiğini; aynı şekilde kimilerinin yas sürecinde daha yüksek veya düşük özgüveni olabileceğini ve ayrılık anksiyetesinin yine kişiler arasında değişim gösterebileceğini belirtmiştir.

Yukarıda bahsedildiği gibi kayba karşı verilen öznel tepkilerin, kimin kaybedildiğine göre değişebileceğini gösteren çalışmalar bulunmaktadır (Leahy, 1993; Middleton, Raphael, Burnett ve Martinek, 1998; Shear, 2012). Örneğin Sanders’ın (1980) eşini, çocuğunu, ebeveynini kaybetmiş kişilerin koşullarına göre yasın hassasiyetini ölçtüğü çalışmasının sonucunda çocuğunu kaybeden bireylerin, diğer iki gruba göre yaslarını istatistiksel olarak anlamlı ölçüde daha yoğun yaşadıklarını gözlemiştir. Yas sürecinde kişinin ölüme bağlı olarak kimi kaybettiği belirleyici olmakla birlikte kaybettiği canlıyla olan ilişkisi de belirleyici olabilmektedir. Bununla ilgili olarak, ölüm sebepli insan ve hayvan kaybeden katılımcıları etkileyen ölçütleri ölçen bir çalışmada insan ve hayvan kaybı arasında yas şiddeti açısından bir fark bulunmazken kaybedilen kişi veya hayvana duyulan yakınlığın anlamlı bir ölçüt olduğu görülmüştür (Eckerd,

Barnett ve Jett-Dias, 2016).

Evcil hayvanların ev içerisinde çocuk, kardeş, yakın arkadaş gibi pek çok rolde bulunabildikleri gözlenmiş olup ve bunu ilk dile getiren çalışma, Keddie’nin (1977), ev hayvanlarını kaybettikten sonra yaşadıkları yoğun mâtem süreciyle birlikte psikiyatri bölümünde yatılı tedavi gören üç vakayı anlatan çalışması olmuştur. Alanyazına bakıldığında da evcil hayvanların algılanma biçiminin incelendiği pek çok çalışmada, tür fark etmesizin, evcil hayvanlara arkadaş, eşlikçi, ailenin bireyi/parçası, zor zamanlarda destek sağlayan canlı, çocuk/bebek, kardeş, ailedeki biricik bağ kurulan canlı rolleri yüklendiği gözlenmiştir (Adrian, Deliramich ve Frueh, 2009; Beck ve Madresh, 2008; Rémillard, Meehan, Kelton ve Coe, 2017; Walsh, 2009). Cohen’in (2002) yaptığı çalışmada katılımcılara aileleri ile ailelerindeki evcil hayvanlar ile ilgili sorular sorulmuştur. Bu çalışmanın sonucunda evcil hayvanların ailenin içerisinde yer aldığı; ancak ailedeki konumu olarak insanlardan farklı bir yerde durduğu görüşünün ağır bastığı belirtilmiştir. Dolayısıyla evcil hayvanın ölümünden sonra insanların tepki vermesi kaçınılmaz bir durum olarak nitelenmektedir. Lavorgna ve Hutton’un (2018) yaptığı, ölüme bağlı olarak insan kaybı ile hayvan kaybı yaşayan kişilerin yas şiddetleri arasında fark olup olmadığını araştıran çalışmada ölüme bağlı olarak bir insan veya evcil hayvan kaybeden kişilerin gösterdikleri yas şiddeti veya ölen kişi/evcil hayvanla olan yakınlık arasında anlamlı bir fark bulunamadığı; ancak evcil hayvan kaybı yaşayanların bu mâtem süreçlerinin toplum tarafından tanınmayacak şekilde deneyimlendiği belirtilmiştir. Buna ek olarak Karasu ve Alkar’ın (2020) evcil hayvan yası yaşayan bireylerin baş etme biçimlerini ve yas sürecindeki zorluklarını inceledikleri çalışmada evcil hayvan kaybı yaşayan bireylerin yas süreçlerinin iki tema altında toplandığı gözlenmiştir. Bu temalardan ilki “yas süreci teması” olup yaşlı bireylerin bilişsel, duygusal, davranışsal ve fiziksel olarak verdikleri tepkiler incelenmiştir. İkinci tema olan “baş etme şekilleri teması”nda ise ölüme bağlı kaybın ardından kişilerin duygu düzenleme biçimleri incelenmiştir. Bu duygu düzenleme biçimleri ise ölen evcil hayvana karşı saygı ritüelleri yapma, başka canlılara yardım etme, sosyal destek alma olarak açıklanmaktadır. Bireylerin verdiği tepkiler ve baş etme şekillerine bakıldığında yaşlı kişilerin sosyal desteği ailelerinden destek görerek, sonrasında evcil hayvan beslemeye devam ederek ve ölen evcil hayvanını anarak sağlamaya çalıştıkları gözlenmiştir.

Öznel olarak yaşanan yas, her zaman beklenen bir süreç olarak yaşanmamaktadır. “Mahrum edilmiş yas (disenfranchised grief)” kavramı, ilk defa 1999 yılında

Kenneth J. Doka tarafından tanımlanan ve toplumca desteklenmeyen, toplum içinde yaşanamayan, mâtem sürecinden soyutlanmış ve daha karmaşık bir yas tepkileri bütünü anılatmaktadır. Bu yas süreci yaşanan acının toplum tarafından anlaşılmasında güçlük çekilmesi, yaşanan acının görmezden gelinmesi ve/ya yaşanan acıya saygı duyulmaması ile şekillenen; empatinin daha düşük olduğu ve etik değerlerin sorgulanabileceği bir süreçtir (Attig, 2004; Doka, 1999; Robson ve Walter, 2013). “Mahrum edilmiş yas”, Doka’nın tanımlamasına göre beş şekilde görülebilir: (i) Toplumsal olarak kabul görmeyen ilişkilerin tanınmaması (örneğin kişinin, toplumsal olarak kabul gören eşini aldattığı ilişkisinden ayrılması); (ii) toplum veya yakın çevre tarafından kayıpların tanınmaması (örneğin kürtaj olan kadının kaybının tanınmaması); (iii) yas sürecini kavramakta güçlük çekebilecek kişilerin yasının tanınmaması (örneğin zihinsel zorluğu veya demansı olan kişilerin tuttuğu yasın tanınmaması); (iv) toplumda sosyal anlamda tanınmayacak koşullarda ölüm olması (örneğin intihar eden bireyin ardından tutulan yasın tanınmaması) ve (v) toplumsal beklentileri karşılamayacak yollarla yas tutmanın tanınmaması (örneğin kaybın ardından duygularını çok veya az duygu gösteren bireylerin yaslarının tanınmaması) (Doka, 1999). Kavramsal olarak “disenfranchised grief” kavramının Türkçede doğrudan karşılığı olmamakla birlikte “mahrum edilmiş yas” şeklinde kullanımı daha yaygındır ve bu çalışmada da bundan sonra böyle anılacaktır (Cesur Soysal, 2012).

Yukarıda verilen bilgilerin doğrultusunda bu çalışmanın amacı, “mahrum edilmiş yas”ı evcil hayvan ölümü üzerinden inceleyen nitel, nicel ve karma yöntemle yapılmış akademik çalışmaları, alanyazına katkı sunacak biçimde bir yerde toplayarak sistematik bir derleme yapmaktır. Bu çalışmanın; evcil hayvanın ölümüne bağlı kaybindan sonra kişilerin bu yası deneyimleme biçimleri, sosyal alanda bu yası saklama gereksinimi duymaları, dolayısıyla bu sürecin günlük yaşamlarına yansıma biçimlerine dikkat çekmesi açısından alanyazına katkı sağlaması amaçlanmaktadır. Bu ve benzeri çalışmalar ile birlikte, evcil hayvanın ölümüne bağlı kaybının ardından duyulan yasın daha görünür olması beklenmektedir. Dünya alanyazınında İngilizce olarak ilk defa 2014 yılında çalışılmış olan evcil hayvan kaybı ardından mahrum edilmiş yas çalışmalarının (Packman ve ark., 2014) Türkiye’de bir örneği bulunmamaktadır. Bütüncül bir çalışma olması sebebi ile evcil hayvan kaybının ardından duyulan mahrum edilmiş yas çalışmalarının alanyazına katkı sunacak biçimde bir yerde toplanarak sistematik bir derleme yapılması amaçlanmıştır. Çalışmanın amacına uygun olarak Moher, Liberati, Tetzlaff, Altman ve Prisma Group’un (2009) geliştirdiği sistematik derleme yöntemine sadık kalınmıştır. Bu bilgilerin ışığında

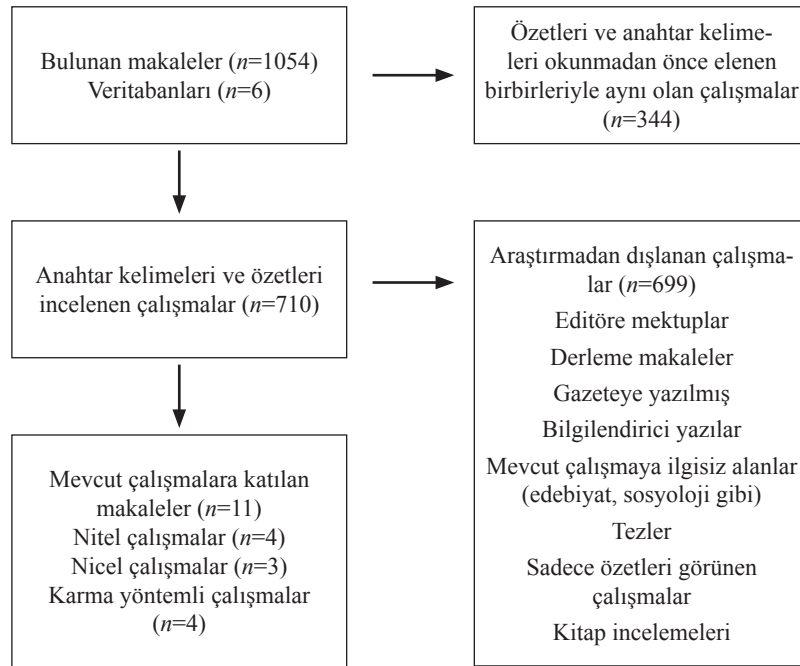
bu çalışmanın temel sorusu şu şekildedir: Evcil hayvan kaybindan sonra mahrum edilmiş yas nasıl deneyimlenmektedir?

Yöntem

Bu çalışma, COPE’un (Committee on Publication Ethics) Editör ve Yazarlar için Uluslararası Standartlar’ına uygun olarak yapılmıştır (Wager ve Kleinert, 2011). Daha fazla sayıda kaynağa erişim sağlamak amacıyla İngilizce anahtar kelimeler ile Tandfonline, Pubmed, Scopus, Science Direct, Google Scholar ve TR Dizin veritabanları kullanılarak yapılmıştır. Kullanılan anahtar kelimeler “eşlikçi hayvan” (companion animal), “mahrum edilmiş yas” (disenfranchised grief), “evcil hayvan” (pet), “hayvan kaybı” (animal loss) olacak şekilde belirlenmiştir. “mahrum edilmiş yas” (disenfranchised grief) anahtar kelimesi, yapılan çalışmanın doğası gereği bütün kombinasyonlarda yer almış olup diğer üç anahtar kelime tek tek eklenerek çalışma yürütülmüştür.

Çalışmaya katılması için makaleler seçilirken zaman sınırı konmamış olup incelenen tüm yayınların nitel, nicel ve karma yöntemli çalışmalar olmasına ve evcil hayvan ölümü ile ilişkili olarak “mahrum edilmiş yas (disenfranchised grief)” içeriyor olmasına dikkat edilmiştir. Dolayısıyla dışlama kriterleri olarak hayvancılıkta kullanılan hayvanları içeren çalışmalar ile vaka sunumları, derleme makaleler, veterinerler veya psikologlar gibi profesyonel alanlara yönelik olarak bilgilendirici yazılar, kitap incelemeleri, tezler, bildiriler belirlenmiş olup bu çalışmalar derleme kapsamına alınmamıştır.

Alanyazın taraması Ağustos 2023 ile Mayıs 2024’te yürütülmüş olup ilgili anahtar kelimeleri içeren 1054 tane makaleye erişilmiştir. Birbirleriyle aynı olan 344 çalışma çıkarıldığında kalan 710 çalışmanın özetleri ve anahtar kelimeleri incelenerek ilişkisiz olduğu kanısına varılan ve içerikleri kitap incelemesi, sadece özetleri olan çalışmalar, mevcut araştırma konusuyla ilgisiz olarak Edebiyat, Sosyoloji gibi alanlarda yazılmış makaleler, editöre mektuplar, derleme makaleler, hayvan ölümüyle ilgili olup mahrum edilmiş yas ile ilgili olmayan makaleler, gazeteye yazılmış bilgilendirme yazıları olan 699 ilgisiz çalışma elenmiştir. Geriye kalan on bir makaleden dört tanesi nitel, üç tanesi nicel ve dört tanesi ise karma yöntemle çalışılmıştır (Şekil 1). İlgili çalışmalar incelendiğinde tarihsel olarak dağılımlarının 2011-2023 arasında olduğu görülmüştür.



Şekil 1. Çalışmaya Katılan Makalelerin Akış Diyagramı

Nitel Çalışmaların Özellikleri

Nitel çalışmalar incelendiğinde dört çalışmanın yayınlanma tarihlerinin 2017-2018 yılları arasında olduğu görülmüştür. Çalışmaların yöntemleri incelendiğinde; bu çalışmaların evcil hayvan ölümüyle ilgili olan bir haber metnine gelen yorumların analizini yapma, evcil hayvan ölümüyle ilgili bir destek hattına gelen aramaların deşifresini çıkarma, evcil hayvanlarının ölümünün ardından anma töreni düzenlemiş olan kişilerin notlarını inceleme ve evcil hayvanını kaybetmiş kişilere açık uçlu sorular sorma aracılığıyla yürütüldüğü görülmektedir (Bussolari ve ark., 2018; Laing ve Maylea, 2018; Rémillard, Meehan, Kelton ve Coe, 2017; Rennard, Greening ve Williams, 2019).

Katılımcılar incelendiğinde sadece bir çalışmada evcil hayvanını kaybedenlere açık uçlu olarak direkt sorular sorulmuş, demografik form verilerek katılımcıların ve hayvanların yaşı bilgisi edinilmiştir (Bussolari ve ark., 2018). Bu çalışmaya katılan toplam 1122 katılımcının yaşları 18-76 arasında, evcil hayvanların yaşları ise 3-24 arasında değişmektedir. Diğer çalışmalarda evcil hayvan kaybı yaşamış kişilerle önceden gelişmiş diyaloglar veya yazılar ile evcil hayvanlar için anma düzenleyen insanların notları veya anıları analiz edilmiştir (Laing ve Maylea, 2018; Rémillard, Meehan, Kelton ve Coe, 2017; Rennard, Greening ve Williams, 2019). İnternet haberlerine yazılan yorumlar, evcil hayvan anma

etkinliklerine yazılmış metinlerin toplamı, evcil hayvan kaybı destek hattına gelen aramaların deşifresi ve uyutma kararı verme sürecini araştırmak için bu kararı vermiş evcil hayvan sahipleriyle yapılan çalışmaların geneline bakıldığında toplamda 1122 katılımcıdan sağlanan not, yorum ve metin incelendiği görülmüştür (Bussolari ve ark., 2018; Laing ve Maylea, 2018; Rémillard, Meehan, Kelton ve Coe, 2017; Rennard, Greening ve Williams, 2019). Çalışmalarda geçen evcil hayvanlardan kasıt yoğunlukla kedi, köpek ve kuşları içermekle birlikte daha az sıklıkla midilli, tavşan ve evcil farelerin de bulunduğu çalışmalar mevcuttur (Bussolari ve ark., 2018; Laing ve Maylea, 2018; Rennard, Greening ve Williams, 2019). İncelenen çalışmalardan sadece birinde evcil hayvan türüyle ilgili herhangi bir bilgi verilmemiştir (Rémillard, Meehan, Kelton ve Coe, 2017).

Nitel Çalışmalar İçin Sonuç

Mahrum edilmiş yasin, evcil hayvan kaybı yaşayan bireyler tarafından nasıl deneyimlendiğini konu alan makalelerin derlemesi amacıyla yapılan araştırmada dört tane nitel çalışma bulunmuştur (bkz. Tablo 1). Bu çalışmalar incelendiğinde her çalışmada hem ortak hem özgün temalar bulunduğu dikkat çekmiştir. Ortak temalara bakıldığında üç çalışmada insan-hayvan bağına değinilmiş olup (Laing ve Maylea, 2018; Rémillard, Meehan, Kelton ve Coe, 2017; Rennard, Greening ve

Tablo 1. Sistematik Derlemede Yer Alan Nitel Çalışmaların Özellikleri

Yazar(lar)/ Çalışmanın yılı	Amaç	Süreç	Bulunan temalar	Sonuç
Bussolari ve ark. (2018)	Evcil hayvanı için uyutma kararı vermiş kişilerin karar sürecini araştırmak	Dört açık uçlu soru sorularak uyutma kararı verilme sürecinin incelenmesi	Dört tema çıkmış: Suçluluk ya da ikilem olmadan yas Suçluluk veya ikilemin olduğu, uyutmanın doğru karar olduğu yas Suçluluğun yoğun yaşanması Veterinerin, uyutma kararındaki iş birliği	Veterinerlerle yas tutan hayvan sahipleri arasındaki ilişkinin önemi vurgulanmış, uyutmanın sevginin sonucu olduğuna değinilmiştir.
Laing ve May/lea, 2018	Sosyal çalışmacıların, evcil hayvanları ölen ve klinik durumu olmayan insanlara destek sağlama rolünü anlamak ve bu beliren alana katkıda bulunmak.	Sosyal medyada evcil hayvan ölümlüyle ilgili yazılmış bir bilgilendirici yazının altına yazılan yorumların analizi.	Edinilen dört ana tema: Bağıın güçlüğü Antroposentrik olarak mahrum edilmiş yas Uyutma sonrasında beklenen yas Profesyonel desteğe olan ihtiyaç.	Sosyal çalışmacıların küçük, orta ve büyük düzeyde nasıl çalışabilecekleri, hayvan-insan bağının günlük yaşamda nasıl gözlemlenebileceği, insan-hayvan bağının desteklenerek ihmal/istismara maruz kalmış evcil hayvanların korunabileceği belirtilmiş.
Rémillard ve ark. (2017)	İncinebilir popülasyondaki yas deneyimlerini, evcil hayvan kaybı destek hattını arayan kişiler ve hatta çalışan gönüllüler arasındaki diyaloglardan elde etmek	Arama notları ve kayıtlarının, aranan destekçiler tarafından çıkarılan özetlerin tümevarımsal biçimde incelenmesi.	Dokuz adet psikososyal ve davranışçı tema: Evcil hayvanla ilgili kişisel anlatılar Evcil hayvan destek Yas deneyimi Evcil hayvanla olan ilişki Anma etkinlikleri Başa çıkma mekanizmaları Evcil hayvanı hatırlatan yerler/şeyalar/durumlar. Verilen uyutma kararı Veterinerle olan etkileşim	Evcil hayvanını kaybetmiş insanların beklediğinin yaşadıkları yasın tanınması olduğunu belirtmiş ve mental sağlık uzmanlarıyla veterinerlik çalışanlarının daha destekleyici olabileceği belirtilmiştir.
Rennard ve ark. (2019)	Ölmüş evcil hayvanlara yapılan övgü dolu anıların içerik, işlev ve yapı bakımından tanımlanmasını incelemek	Evcil hayvan ölümü için yapılan anımları yöneten kişilerin şır, düzyazı, mektup, seremoni notlarının incelenmesi.	Yapısal içerik: Biyografik ayrıntılar Ölen evcil hayvanla ilgili tanımlanan ilişki Ölüm şekli Dini törenler/Anma törenleri Maneviyat Duygusal içerik: Neşe/Mutluluk Sevgi Minnettarlık Üzgünlük Saygı	Bu tür anımların yaşlı bireyler için daha olumlu bir süreç olmasını sağlayabileceği, insan-hayvan bağına dair geniş bilgi sağlayabileceği, hissedilen duyguların pozitif olarak psikolojik iyiliğe yarayabileceği belirtilmiş.

Williams, 2019) bir çalışmada ise bağ ile ilişkili bir soru bulunmadığından ilgili bir tema çıkmadığı görülmüştür (Bussolari ve ark., 2018). İnsan ve hayvan bağı incelendiğinde insanların, evcil hayvanların hayatlarındaki rollerine yönelik tanımlamaları ve evcil hayvanlarıyla olan ilişkileri dikkat çekmiştir. Örneğin evcil hayvanlara çocuk, aile bireyi, arkadaş, eşlikçi, “biricik” tanımlamaları yapıldığı görülmüştür (Laing ve Maylea, 2018; Rémillard, Meehan, Kelton ve Coe, 2017; 2018; Rennard, Greening ve Williams, 2019). Bununla birlikte güvenlik sağlayan ve güvenilir olan (Rennard, Greening ve Williams, 2019), destekleyici (Rémillard, Meehan, Kelton ve Coe, 2017), zihinsel sağlığa iyi gelen ve yargılamayan bir canlı tanımlamalarının da yapıldığı gözlenmiştir. İki çalışmada sosyal destek tema olarak karşımıza çıkmıştır. Rémillard, Meehan, Kelton ve Coe’nin (2017), evcil hayvanın ölümüyle ilgili destek hattını arayan kişiler ile gönüllüler arasındaki diyalogların değişimlerini inceledikleri çalışmada sosyal desteğin varlığını ve yokluğunu kodlayarak incelemişlerdir. Bu kodlamanın sonucunda sosyal desteğinin olmadığını belirten katılımcıların destek için kimseye güvenemediklerini belirttikleri, sosyal desteğinin olduğunu belirten katılımcıların ise ailelerinden, arkadaşlarından ve hayatlarında önem verdikleri bir kişiden sosyal destek alabildikleri aktarılmıştır. Sosyal desteğin tema olarak belirlendiği diğer çalışmada (Laing ve Maylea, 2018) ise bir haber sitesinde evcil hayvan kaybına dair çevrimiçi yayınlanan bir yazıya evcil hayvanını ölüme bağlı olarak kaybetmiş insanlardan gelen yorumlar incelenmiştir. Bu yorumlarda insanların sosyal destek almadan yas sürecini geçirdikleri, evcil hayvanlarının yasını yaşamalarının sosyal çevreleri tarafından geçersiz kılındığı ve hayvanların da “yas tutulabilir” canlılar olduğu vurgusu dikkat çekmiştir. Aynı çalışmada, evcil hayvanlar için tutulan yasın, kişinin sosyal çevresi tarafından kabul görse bile bir hiyerarşiye tâbi olduğu, bununla birlikte kedi ve köpek için tutulan yasın, çalışmaya dahil edilen katılımcıların sahip olduğu diğer evcil hayvanlarla kıyaslandığında daha çok kabul edildiği gözlenmiştir.

Bu çalışmalardaki diğer bir ortak temanın ise evcil hayvan kaybı ardından yaşanan duygular olduğu görülmüştür. Dört çalışmada da duygularla ilgili bir tema bulunmaktadır. Örneğin Bussolari ve arkadaşlarının (2018) yaptığı çalışmada, evcil hayvanları için uyutma kararı vermek durumunda kalan katılımcılara sorular sorulmuştur. Gelen yanıtlara bakıldığında uyutmanın doğru karar olduğunu düşünen katılımcıların, uyutmaya dair suçluluklarının daha az olduğu, suçluluğu daha yoğun yaşayan katılımcıların ise dini inançlarının daha yüksek olduğu bulunmuştur. Diğer bir çalışmada evcil hayvanların daha kısa bir yaşam uzamı olduğu ve katılımcıların, evcil hayvanlarının ölüm zamanı yaklaştığında kaygı-

larının yoğun biçimde arttığı belirtilmiştir (Laing ve Maylea, 2018). Duyguların ortak tema olarak incelendiği üçüncü çalışmaya bakıldığında (Rémillard, Meehan, Kelton ve Coe, 2017) hem olumlu ve hem de olumsuz duygulardan bahsedilmiştir. Olumsuz duygular olarak pişmanlığın ve suçluluğun belirgin olduğu; bunlarla birlikte kaygının, öfkenin ve korkunun da yaygın olduğu gözlenmiştir. Aynı çalışmada olumlu duygulara bakıldığında ise katılımcıların, arama hattından destek aldıkları için mutluluktan, ölen evcil hayvanlarına duydukları sevgiden ve bu sevgiden gelen güçten bahsetmiş olmaları söylenebilir. Çalışmalardaki ortak temaların incelendiği son araştırmaya bakıldığında ise evcil hayvanlar için anma töreni düzenleyen profesyonellerle yapılan bir çalışma yer almaktadır. Bu çalışmada duygu temasında beş farklı alt tema çıktığı görülmüştür (Rennard, Greening ve Williams, 2019). Bahsedilen beş duygudan ilki olan mutluluğun, katılımcılar arasında en çok vurgulanan duygu olduğu belirtilmiştir. En yoğun bahsi geçen ikinci duygu olarak sevgiye ilişkin alt temalar not edilmiştir. Evcil hayvana duyulan sevginin koşulsuzluğu vurgusunun olması, evcil hayvana karşı ilk görüşte bağlanma, duyulan sevginin yoğunluğundan dolayı hastalanan evcil hayvana bakım vermekte zorlanma gibi alt temalar ele alınmıştır. Yoğun yaşanan üçüncü duygu olarak minnettarlık, dördüncü duygu olarak üzüntü ve beşinci duygu olarak ise evcil hayvana duyulan saygı not edilmiştir.

Ortak temalar incelenmeye devam edildiğinde ölen evcil hayvanla ilgili özelliklerin anlatılmasının ortak bir tema olduğu görülmüştür (Rémillard, Meehan, Kelton ve Coe, 2017; Rennard, Greening ve Williams, 2019). Bağlandıkları destek hattında ölen evcil hayvanlarıyla ilgili hikayelerini, anılarını, evcil hayvanın hastalıklarını ve ölüm biçimlerini paylaşan katılımcıların, evcil hayvanlarının ölümüyle nasıl başa çıktıklarını anlattıkları aktarılmıştır. Bu başa çıkma biçimleri mektup yazmak, başka hayvanlarla etkileşime girmek, toplumda daha aktif rol almak gibi “kendini meşgul tutmak” maksadıyla yapılan örneklerden oluşmaktadır (Rémillard, Meehan, Kelton ve Coe, 2017). Ölen evcil hayvanların özelliklerinin tema olarak karşımıza çıktığı diğer çalışmada ise evcil hayvanını kaybetmiş olan insanların paylaştığı anılar; katılımcıların evcil hayvanlarını barınaktan edinme öykülerinin, ölen evcil hayvanlarının kişiliğinin, evcil hayvanlarının yaptığı tipik ve anlatmaya değer olayların ve evcil hayvanların olumsuz yönlerinin mizahi bir dille anlatılması biçiminde örneklenmiştir (Rennard, Greening ve Williams, 2019). Aynı iki çalışmadaki bir diğer ortak temanın ölen evcil hayvan için yapılan sembolik davranışlar olduğu gözlenmiştir. Örneğin Rémillard, Meehan, Kelton ve Coe’nin (2017) çalışmasında aktarılan anma örneklerine bakıldığında fotoğraf albümü oluşturmak, ölen evcil hayvanın adına mum yaptırmak, pati

izini almak gibi davranışlar mevcuttur. Benzer biçimde ise Rennard, Greening ve Williams'ın (2019) yaptıkları çalışmada ölen evcil hayvanlar anılırken insan cenazesi-ne yakın bir dil kullanımı, mutlu anıların anlatımı, sem-bolik vedaların varlığı bildirilmiştir.

Mahrum edilmiş yasin evcil hayvan kaybı sürecin-de nasıl deneyimlendiğini inceleyen nitel çalışmaların temalarında pek çok ortak yön görünmekle birlikte her çalışmada, diğer çalışmalarda bulunmayan özgün temalar da gözlenmiştir. Örneğin Rémillard, Meehan, Kelton ve Coe'nin (2017) yaptığı çalışmada katılımcılara yasla-rını hatırlatan durumlar ile ilgili bir tema bulunmuş olup katılımcıların köpekleriyle yürüyüş yaptıkları yerler, evcil hayvanların sahip olduğu eşyalar gibi öğeler içermektedir. Aynı çalışmada evcil hayvanı uyutma kararıyla ilgili olarak destek hattını arayan katılımcılara bakıldı-ğında karar vermenin zorluğu ve doğruluğu açısından iki farklı durum tema olarak karşımıza çıkmıştır. Son olarak ise veterinerle olan etkileşim bir tema olarak çıkmış olup veterinerle olan iletişimin hem negatif hem de pozitif etkileşim içermesinden dolayı, bu etkileşimlerin de yas sürecini etkilediğinden bahsedilmiştir. Son çalışmadaki özgün temalara bakıldığında evcil hayvanı anma etkin-liklerinde yer alan kişisel notların incelendiği çalışma olan Rennard, Greening ve Williams'ın (2019) yaptığı araştırmada, bulunan spiritüellik temasının içinde evcil hayvan için ölüm sonrası hayata dair referanslar olduğu ve "ölüm değil de uyuma" vurgusu olduğu gözlenmiştir.

Mevcut çalışmanın kapsamında yer alan nitel ça-lışmalar incelendiğinde pek çok ortak ve özgün temaya rastlanmıştır. Bu temalar, evcil hayvan kaybindan sonra kişilerin deneyimlediği yas sürecinde kişilerin sosyal çevrelerinden aldıkları olumlu veya olumsuz tepkilerin, yas süreçlerinde etkili bir durum olduğunu göstermek-tir. Mahrum edilmiş yas yaşayan bireylerin, sosyal destek eksikliği ile bağlantılı olarak yaslarını kendi özel sü-reçlerine göre yaşayamadıkları da bilinmektedir (Doka, 1999). Evcil hayvanların ölümünün ardından evcil hay-yan sahiplerinin kendi duygularını ve yas süreçlerini sos-yal çevrelerinden gizlemek durumunda kalması da kendi yaslarından mahrum edildiklerine bir örnek sayılabilir.

Evcil hayvan kaybı ile mahrum edilmiş yasin ilişkili olduğu nitel çalışmaların kısıtlılıkları bir arada değerlendirildiğinde tutulan yasin bir süreç olmasına rağmen çalışmanın kesitsel olması, katılımcıların belli demografik özelliklere göre yığılmış olması (örneğin ka-dın katılımcıların erkeklerle göre daha fazla olması) ve yapılan çalışmalara sadece gönüllü kişiler katıldığından dolayı çalışmaların toplumun küçük bir kısmını yansı-tması biçiminde özetlenebilir (Bussolari ve ark., 2018; Rémillard, Meehan, Kelton ve Coe, 2017; Rennard, Gre-ening ve Williams, 2018).

Öte yandan yapılan nitel çalışmalarda verilen öne-

riler incelendiğinde, çoğu evcil hayvan sahibinin uyutma işlemi sürecini bilmediği için evcil hayvan sahiplerine bu süreci açıklamak, karar vermelerine yardımcı olmak, ihtiyaç duydukları sosyal desteği onlara sağlamak ve insan-hayvan bağının kayıp yaşayan kişi için önemini anlamak açısından evcil hayvan kaybına yönelik olarak uzmanların bilgi ve becerilerini arttırmaları gerekliliğine değinilmiştir (Bussolari ve ark., 2018; Rémillard, Meehan, Kelton ve Coe, 2017). Bununla birlikte veterinerlik, sosyal hizmet ve psikoloji alanında çalışan uzmanların birlikte iş birliği içinde çalışmalarının ve yası bireyleri, yaslarını yaşamaya teşvik etmelerinin, evcil hayvan sa-hiplerini daha iyi anlamak ve onlara daha iyi destek ol-mak açısından önerildiği gözlenmiştir (Laing ve Maylea, 2018; Rennard, Greening ve Williams, 2018).

Nicel Çalışmaların Özellikleri

Nicel çalışmaların dağılımlarına bakıldığında ta-rihsel olarak 2017-2020 yılları arasında dağılım gösteren üç çalışma olduğu görülebilir. Çalışmalarla ilgili temel bilgiler Tablo 2'de verilmiştir (Cowling, Isenstein ve Schneider, 2020; Habarth ve ark., 2017; Spain, O'Dwyer ve Moston, 2019). Çalışmaların yöntemleri incelendi-ğinde bütün çalışmaların kesitsel çalışma olarak planlan-dığı gözlenmiştir. Çalışmalarda kullanılan istatistiki ana-lizlere bakıldığında bir çalışmada çoklu lineer regresyon uygulandığı ve moderatör etkisine bakılması amacıyla PROCESS kullanıldığı (Spain, O'Dwyer ve Moston, 2019), bir çalışmada hiyerarşik regresyon analizi uygu-landığı (Habarh ve ark., 2017) ve bir çalışmada ise ista-tistiki analiz olarak tek yönlü ANOVA (Cowling, Isen-stein ve Schneider, 2020) kullanıldığı gözlenmiştir. Bahsi geçen analizlerin yapılması için çalışmalarda kullanılan ölçeklere bakıldığında en sık kullanılan iki ölçeğin, bü-tün çalışmalarda kullanılan Evcil Hayvanlara Bağlanma Ölçeği ve Evcil Hayvan Yas Ölçeği olduğu görülebilir (Cowling, Isenstein ve Schneider, 2020; Habarth ve ark., 2017; Spain, O'Dwyer ve Moston, 2019).

Evcil hayvan yasinin, mahrum edilmiş yas biçimin-de deneyimlenmesine dair yapılan nicel çalışmalardaki katılımcılar incelendiğinde üç çalışmaya toplam 4554 kişinin katıldığı ve üç çalışmada da evcil hayvanını ölü-me bağlı olarak kaybetmiş kişilerle çalışıldığı görülmek-tedir (Cowling, Isenstein ve Schneider, 2020; Habarth ve ark., 2017; Spain, O'Dwyer ve Moston, 2019). Bütün çalışmalarda katılımcıların 18 yaşından büyük olduğu, bununla birlikte katılımcılardan verilerin toplandığı za-man ile katılımcıların evcil hayvanlarını kaybettikten sonra geçen süreler arasında fark olduğu gözlenmiştir (Cowling, Isenstein ve Schneider, 2020; Habarth ve ark., 2017; Spain, O'Dwyer ve Moston, 2019).

Bahsi geçen çalışmalarda belirtilen evcil hayvanla-rın ölüm sebeplerine bakıldığında ani ölüm, doğal ölüm,

Tablo 2. Sistematik Derlemede Yer Alan Nicel Çalışmaların Özellikleri

Yazar(lar)/ Çalışmanın yılı	Amaç	Kullanılan Veri Toplama Araçları	Kullanılan İstatistik Yöntem	Katılımcı Özellikleri	Sonuç
Cowling, Isenstein ve Schneider (2020)	Seçilen duygusal ve durumsal değişimlerin yas, suçluluk ve yalnızlık üzerindeki etkisini araştırmak; ölmüş evcil hayvanla olan ilişkiye dair algıyı araştırmak.	UCLA Yalnızlık Ölçeği-3, Versiyon, Evcil Hayvan Bağlanma Ölçeği, Teksas Yas Ölçeği, Suçluluk Ölçeği, Sosyal Destek Tercihleri Anketi	Tek yönlü ANOVA	Kedi, köpek veya tavşanını en fazla altı ay önce kaybetmiş olan 18 yaşından büyük 85 katılımcı.	Yüksek yas şiddetiyle evcil hayvana bağlanma arasında anlamli bir ilişki olduğu görülmüş. Yası şiddetli yaşayan katılımcılarda yüksek suçluluk ve yalnızlık gözlenmiş. Katılımcıların kayıp hakkında konuşmakta zorlanmadığı, ancak sosyal çevreleri tarafından anlaşılmadıkları bildirilmiştir.
Habarth ve ark. (2017)	Yas şiddeti, evcil hayvana bağlanma, sosyal kısıtlılıklar ve travma sonrası büyüme arasındaki ilişkiyi tanımlamak	Karmaşık Yas Ölçeği, Evcil Hayvan Bağlanma Ölçeği, Sosyal Kısıtlılıklar Ölçeği, Kısa Semptom Ölçeği, Süreğiden Bağlar Ölçeği, yazarların ekledikleri Travma Sonrası Büyüme ile ilgili 5li Likert tipi soru.	Hiyerarşik Regresyon Analizi	Veri toplama sürecinden önce 12 ay içerisinde evcil hayvanını kaybetmiş olan, en az 18 yaşında 4336 katılımcı.	Evcil hayvana olan bağlanma süreğiden bağlar ve yas şiddeti ile pozitif ilişkili olarak gözlenmiş. Yas şiddeti ile sosyal kısıtlılıkların stres ile anlamli pozitif ilişkili olarak belirlenmiş. Süreğiden bağlar ile sosyal kısıtlılığın, travma sonrası büyüme ile ilişkili bulunmadığı belirtilmiştir.
Spain, O'Dwyer ve Moston (2019)	Evcil hayvan kaybı yaşayanların travma sonrası büyüme süreçlerini araştırmak.	Evcil Hayvan Yas Ölçeği Grief Experience Questionnaire* Travma Sonrası Büyüme Ölçeği Anma ritüelleri	Çoklu Regresyon Analizi PROCESS	Avustralya'da yaşayan, veri toplama tarihinden önce 3 ay ile 5 yıl arasında evcil hayvanını kaybetmiş, 18 yaş üstü 133 katılımcı.	Mahrum edilmiş yas ile travma sonrası büyüme arasında anlamli ilişki bulunmadığı; ancak yas şiddeti ile mahrum edilmiş yas arasında anlamli iliki bulunduğu belirtilmiştir.

*Belirtilen ölçeğin Türkçe geçerlilik ve güvenilirlik çalışması bulunmamaktadır.

kanser/büyük hastalık, uyutma, kaza (Cowling, Isenstein ve Schneider, 2020; Habarth ve ark., 2017; Spain, O'Dwyer ve Moston, 2019) gibi nedenler belirtilmiştir. Çalışmalardaki evcil hayvanların tür dağılımına bakıldığında ise toplamda 2850 ile çoğunluk evcil hayvanın köpeklerden oluştuğu (Cowling, Isenstein ve Schneider, 2020; Habarth ve ark., 2017; Spain, O'Dwyer ve Moston, 2019) gözlenmiştir.

Nicel Yöntemli Çalışmalar İçin Sonuç

Evcil hayvan kaybı ile ilişkili olarak mahrum edilmiş yası içeren üç araştırmada saptanan anlamlılıklar vardır. Örneğin evcil hayvan kaybı yaşayan bireylerde seçilen bazı değişkenlerin bireylerin yas, suçluluk ve yalnızlık seviyeleri üzerindeki etkisini araştırmak amacıyla yapılan çalışmada (Cowling, Isenstein ve Schneider, 2020) bağlanma seviyesi yükseldikçe yas şiddetinin de yükselmesi, bulunan anlamlı sonuçlardan biri olmuştur. Katılımcıların algıladığı sosyal desteğin ise dumsal, yani yaşlı bireyin kişilik özelliğinden bağımsız olarak kayıp durumuyla ilişkili olan, suçlulukla negatif yönde ve anlamlı bir ilişkide olduğu, yine sosyal desteğin yalnızlıkla pozitif ve anlamlı bir ilişkisi olduğu belirtilmiştir. Profesyonel veya sosyal açıdan danışmanlık aramayan yaşlı katılımcıların, evcil hayvanını kaybetmiş başka kişilerle konuştuklarında yaslarıyla ilişkili olarak mahrum edilmiş duygularının hafiflediği aktarılmıştır. Bununla birlikte evcil hayvan kaybı yaşayan katılımcıların bir kısmının uyutma ve kayıp süreci hakkında veterinerlerden bilgi edinmekten yoksun kaldıkları; katılımcıların birçoğunun ise sosyal çevrelerinde kaybettikleri evcil hayvanlar hakkında konuşmakta zorlanmalarına rağmen duygusal ve zihinsel olarak anlaşılmakta zorlandıklarını hissettikleri anlamlı bir sonuç olarak öne çıkmıştır. Son olarak köpek sahiplerinin, diğer evcil hayvan sahiplerine göre daha şiddetli yas yaşadıkları bildirilmiştir.

Evcil hayvanını kaybetmiş kişilerdeki psikososyal işlevsellik, süregiden bağlar, katılımcı deneyimleri, yas şiddeti ve travma sonrası büyüme özellikleri arasındaki ilişkilere bakmayı amaçlayan çalışmanın sonuçları incelendiğinde (Habarth ve ark., 2017) kayıptan sonra deneyimlerin paylaşılmasını sınırlandırmaya yönelik davranışlar olan sosyal kısıtlılığın derecesi arttıkça yas şiddetinin de derecesinin arttığı bildirilmiş olup bu bilgilerin ise mahrum edilmiş yasin doğasıyla ve geçmiş çalışmalarla uyumlu olduğu eklenmiştir.

Son olarak Spain ve arkadaşlarının (2019) Avusturya'da evcil hayvan kaybı yaşayan bireylerin travma sonrası büyümelerini araştırmak amacıyla yaptıkları çalışmanın sonuçları incelendiğinde mahrum edilmiş yas ile olağan yas şiddeti arasında anlamlı bir ilişki bulunduğu aktarılmak ile birlikte yas şiddetinin, mahrum edilmiş yas ile travma sonrası büyüme arasındaki ilişkiyi mode-

re ettiği belirtilmiştir. Daha açıklayıcı olarak yas şiddeti yükseldiğinde mahrum edilmiş yas ile travma sonrası büyüme arasında anlamlı ve negatif yönde ilişki olduğu ve tersinin de geçerli olduğu aktarılmıştır.

Evcil hayvan kaybının, mahrum edilmiş yas biçiminde deneyimlenmesini konu alan nicel çalışmaların kısıtlılıklarına bakıldığında katılımcı sayılarının istatistiki yeterlilik açısından düşük kalmış olabileceği, toplam katılımcıların cinsiyet oranlarında dengesizlik olması, etnik çeşitliliğin beklenenden daha az olması, sadece çalışmaya katılan yaşlı bireylerin toplumu yansıtmaya gücünün düşük olması, katılımcıların eğitim düzeyinin ağırlıklı olarak yüksek olması gibi kısıtlılıkların belirtildiği gözlenmiştir (Cowling, Isenstein ve Schneider, 2020; Habarth ve ark., 2017; Spain, O'Dwyer ve Moston, 2019).

Son olarak ise çalışmacılar, evcil hayvan yasını anlamak adına örneklem sayısının ve özellikle erkek katılımcı sayısının artırılması, klinik alanda çalışan meslek elemanlarının evcil hayvan kaybının görünürlüğü ile ilgili olarak daha dikkatli olmaları, ileride çalışmaların kişilik, bağlanma gibi çeşitli etkenleri de içermesi gibi önerilerde bulunmuşlardır (Cowling, Isenstein ve Schneider, 2020; Habarth ve ark., 2017; Spain, O'Dwyer ve Moston, 2019).

Karma Yöntemli Çalışmaların Özellikleri

Yapılan çalışmaya katılan karma yöntemli çalışmaların tarih aralığına bakıldığında 2014-2023 yılları arasında dağılım gösteren dört çalışma olduğu görülmüş ve çalışmalarla ilgili temel bilgiler Tablo 3'te verilmiştir (Lavorgna ve Hutton, 2018; Packman ve ark., 2014; Packman ve ark., 2017). Çalışmaların yöntemleri incelendiğinde nitel ölçümler için katılımcılara açık uçlu soru veya sorular sorulduğu görülmüştür. Karma yöntemli üç çalışmanın nitel ölçümlerine bakıldığında kelime sıklığını ve içeriğini ölçmek için Voyant Tools ve ATLAS programları ile Pearson Moment Korelasyon Katsayısı kullanılmıştır (Lavorgna ve Hutton, 2018; Packman ve ark., 2014; Packman ve ark., 2017), diğer çalışmada ise yorumlar en sık rastlanandan en seyrek rastlanana doğru sıralanmış ve gruplanmış olup tematik analiz yapılmamıştır (Brown, Wilson, Carr, Gross, Miciak ve Wallace, 2023).

Çalışmalardaki katılımcılar daha yakından incelendiğinde dört çalışmaya katılan toplam 416 kişinin olduğu; üç çalışmada da evcil hayvanını farklı süreler önce ölüme bağlı olarak kaybetmiş, 18 veya 22 yaşından büyük katılımcılar olduğu (Lavorgna ve Hutton, 2018; Packman ve ark., 2014; Packman ve ark., 2017) ve bir çalışmada yine evcil hayvanını farklı süreler önce kaybetmiş 60 yaş ve üstü katılımcılar olduğu gözlenmiştir (Brown ve ark., 2023).

Tablo 3. Sistematik Derlemede Yer Alan Karma Yöntemli Çalışmaların Özellikleri

Yazar(lar)/ Çalışmanın yılı	Amaç	Veri Toplama Araçları	Sonuç
Lavorgna ve Hutton (2018)	İnsan-hayvan kayıplarını deneyimini karşılaştırmak.	Nitel Sonda “eklemek istediğiniz bir şey var mı?” açık uçlu sorusu sorulmuştur.	Sosyal destek ve yakınlık, yas için anlamlı biçimde yordayıcı olarak görülmüşken yas şiddetine karşı algılanan sosyal destek, yakınlık derecesi ve ölüm şeklinin yas için yordayıcı olmadığını gözlemiştir. Yazı analizinde insan kaybı yaşayanların sosyal destek algılarının daha yüksek olduğu görülmüştür.
Packman ve ark. (2014)	Evcil hayvanını kaybeden insanların verdikleri tepkilerin kültürel değişimi olup olmadığını görmek için ABD ile Kanada Fransızları arasında karşılaştırma yapmak ve evcil hayvanın kayıptan sonra süren bağları gözlemek.	Açık uçlu olarak “Evcil hayvanını kaybetme deneyiminle ilgili paylaşmak istediğin neler var?” sorusu.	Dört ana tema: Destegün eksikliği, Kaybın yoğunluğu, İnsan hayvan ilişkisinin doğası, Başa çıkma/Süregiden bağlar. Evcil hayvanların yaşları, evcil hayvanlara bağlılık, evcil hayvanın ölüm şekli, insanların çocuklarının olması farklılaşmayan etmenler
Packman ve ark. (2017)	Evcil hayvanı ölen bireylere çözüm yapılarak çözümleminin yasa etkisi olup olmadığını araştırmak, kayıp yaşayan bireylerin psikososyal uyumlarıyla zihinsel sağlık semptomlarının ilişkilerini görmek ve görüşme verileri ile çizimlerdeki psikososyal uyumun tutarlılığına bakmak.	Süregiden bağlar görüşmesi yapılmıştır ve ölen evcil hayvanla ilgili iki çözüm yapılmıştır. Evcil hayvanını düşünürken aklına gelen imge Evcil hayvanınla olabileceği zamanı şimdi nasıl değerlendirdiklerinin çizimi.	İlk çizimde EHBÖ, KYÖ ve KSE ile negatif yönde anlamlı ilişkili bulunduğu bildirilmiştir. İkinci çizimde EHBÖ, KYÖ ve KSE ile çizimler karşılaştırıldığında EHBÖ ve KYÖ ile çizimler arasında anlamlı yakın biçimde negatif eğilimli bir ilişki bulunduğu, TSBÖ ile anlamlı negatif ilişki bulunduğu, KSÖ ile anlamlı bir ilişki bulunmadığı bildirilmiştir.
Brown ve ark. (2023)	Evcil hayvan ölümünün ardından mahrum edilmiş yasin yaygınlığı ve kişilerin demografik bilgilerinin yas yaşantısıyla olan ilişkisini araştırmak.	Yas deneyimine dair açık uçlu sorular sorulmuştur.	Sosyal destek seviyeleri düşük olan katılımcıların daha şiddetli yas yaşadıkları bulunmuştur. Sosyal destegin düşük olduğunu bildiren katılımcıların fiziksel sağlıklarının doğru oranlı olduğu bildirilmiştir.

*Belirtilen ölçeğin Türkçe geçerlilik ve güvenilirlik çalışması bulunmamaktadır.

Evcil hayvanların ölüm sebeplerine bakıldığında dört çalışmada da doğal ölüm, beklenmeyen ölüm, uyutma (ötenazi), yaşlılık, ölümcül hastalık ve diğer sebepler (veteriner ihmal, köpek/çakal tarafından saldırıya uğrama gibi) biçiminde çeşitli sebepler aktarılmıştır (Lavorgna ve Hutton, 2018; Packman ve ark., 2014; Packman ve ark., 2017; Brown ve ark., 2023). Çalışmalardaki evcil hayvan dağılımlarına bakıldığında iki çalışmada evcil hayvanların türleri ve sayıları ile ilgili bilgi verildiği (Lavorgna ve Hutton, 2018; Packman ve ark., 2017); çalışmalarda toplamda 20 kedi, 26 köpek, bir at ve bir tavşanın yer aldığı gözlenmiştir. Çalışmalardaki evcil hayvan dağılımında yoğunluğun kedi ve köpeklerden oluştuğu dikkat çekmiştir.

Karma Yöntemli Çalışmalar İçin Sonuç

Evcil hayvan kaybı yaşayan bireylerin yas süreçlerinde mahrum edilmiş yası konu alan bu çalışmada bulunan karma yöntemli çalışmalar dört tanedir. Çalışmalar incelendiğinde dört çalışmanın da kesitsel olduğu görülebilir. Bir çalışmada evcil hayvanını kaybeden bireyler ile insan kaybı yaşayan bireylerin kıyaslandığı (Lavorgna ve Hutton, 2018), diğer üç çalışmada ise yalnızca evcil hayvanlarını kaybeden bireylerle çalışıldığı (Packman ve ark., 2014; Packman ve ark., 2017; Brown ve ark., 2023) gözlenmiştir. Çalışmaların yöntemlerinin nicel kısmına bakıldığında en çok kullanılan ölçeklerin, bütün çalışmalarda yer alan Evcil Hayvan Bağlanma Ölçeği (Lavorgna ve Hutton, 2018; Packman ve ark., 2014; Packman ve ark., 2017; Brown ve ark., 2023) gözlenmiştir ve üç çalışmada kullanılan Karmaşık Yas Ölçeği olduğu görülebilir (Lavorgna ve Hutton, 2018; Packman ve ark., 2014; Packman ve ark., 2017).

Yapılan çalışmalarda saptanan anlamlılıklar incelenmiştir. Örneğin, evcil hayvanını veya bir insanı kaybeden katılımcıların deneyimlerini kıyaslamak amacı ile yapılan çalışmada (Lavorgna ve Hutton, 2018) önce nicel ölçümler için katılımcılara ölçekler verilmiş olup sonrasında yaşadıkları kayıpla ilgili olarak açık uçlu sorular sorulmuştur. Nicel ölçümler için verilen testlerin sonuçları incelendiğinde insan veya hayvan kaybeden katılımcılar arasında ölen insana veya evcil hayvana duyulan yakınlık derecesi ve yas şiddeti arasında fark bulunmadığı bildirilmiştir. Kaybedilen insana veya evcil hayvana dair hissedilen yakınlığın, sosyal destek algısı ile birlikte, yas şiddetini anlamlı biçimde yordadığı aktarılmıştır. Aynı çalışmanın nitel kısmına bakıldığında açık uçlu sorulara verilen yanıtların analizini yapmak amacıyla kelime sıklığı ölçülmüştür. İnsan kaybı yaşayan katılımcıların daha yüksek sosyal destek algılarının olduğu ve hayvan kaybı yaşayan katılımcılarda mahrum edilmiş yasin bir alt tema olarak çıktığı görülmüştür.

Yapılan karma yöntemli çalışmalardaki sonuçlar

incelenmeye devam edildiğinde evcil hayvanını kaybeden kişilerin yaşadığı yas sürecinin kıyaslandığı, Kanadalı Fransız ve ABD’li bireylerin katıldığı çalışmada karmaşık yas örüntüsü veren ABD’li katılımcıların anlamlı derecede daha yüksek puan aldıkları görülmüştür (Packman ve ark., 2014). Buna karşılık olarak ABD’li ve Kanadalı Fransız bireyler arasında evcil hayvana bağlanma açısından bir farklılık görülmediği belirtilmiştir. İki grupta da sosyal çevreden empati görülmediği algısı belirtilmiştir. Buna ek olarak ABD örneklemine aile ve terapistten görülen sosyal veya profesyonel destek ile tanrı inancının olduğu, çalışma içerisinde bir defa anılırken Kanadalı Fransız katılımcılardan sadece bir katılımcının profesyonel destek aldığı bilgisi aktarılmıştır. Katılımcıların evcil hayvanlarıyla olan bağlanma seviyelerine bakıldığında insan ve hayvan kaybeden iki grupta da yoğun ve güçlü bir bağ olduğu; koşulsuz sevgi, eşlikçilik ve aile bireyi olma temaları görüldüğü gözlenmiştir. Evcil hayvanların çoğunlukla “çocuk” veya “bebek” olarak etiketlendiği ise dikkat çekmiştir.

Katılımcılara ölen evcil hayvanlarıyla ilgili çizim yaptırdıktan sonra bu çizimlerin katılımcıların doldurdıkları ölçeklerle olan tutarlılıklarını ölçen çalışmada (Packman ve ark., 2017) anlamlılık bulunduğu gözlenmiştir. Çalışmanın ilk aşamasında katılımcılardan ölmüş evcil hayvanını düşündüklerinde akıllarına gelen imgeyi çizmeleri istenmiş ve bu çizimden sonra Evcil Hayvan Bağlanma Ölçeği, Karmaşık Yas Ölçeği ve Kısa Semptom Envanteri katılımcılara verilerek çizimlerdeki psikososyal uyum puanları karşılaştırılmıştır. Sonucunda çizimlerinde düşük psikososyal uyum gösteren bireylerin evcil hayvanlarına daha yüksek bağlanmış olduğu bildirilmiştir. Aynı çalışmanın devamındaki ikinci çizimde, katılımcılara ölmüş evcil hayvanlarıyla olabilecekleri zamanı, şu an evcil hayvanları yokken nasıl değerlendirildiklerinin sorulduğu aşamada ise yapılan çizimler ile Travma Sonrası Büyüme Ölçeği puanlarının anlamlı biçimde negatif ilişki çıktığı bildirilmiştir. Bununla birlikte yüksek psikososyal uyum gösteren katılımcıların daha yüksek travma sonrası büyüme gösterdiği aktarılmıştır. Katılımcıların karmaşık yas puanlarının ise anlamlı bir ilişkiye yakın biçimde negatif yönde eğilimli olduğu belirtilmiştir.

Yaşlı bireylerin evcil hayvanlarının ölümünün ardından mahrum edilmiş yası araştırmayı amaçlayan çalışmada (Brown ve ark., 2023) anlamlılıklar saptanmıştır. Katılımcılara önce nicel ölçüm amaçlı Evcil Hayvan Bağlanma Ölçeği, Evcil Hayvan Yas Ölçeği ve Mahrum Bırakılmış Yasa Tanıklık Ölçeği verilmiş olup sonrasında yazarların belirlediği açık uçlu sorular sorulmuştur. Belirtilen açık uçlu sorular ile katılımcılardan kayıptan sonra algılanan sosyal destek seviyeleri ve fiziksel aktiviteleri hakkında bilgi toplanmıştır. Bununla birlikte

katılımcılara “yas sürecinizde yasınızın tanındığı veya tanınmadığı başka örnek verebilir misiniz?” gibi sorular sorulmuştur. Yas sürecinde sosyal anlamda desteklenmediğini belirten katılımcılar, genel olarak çevrelerinden yaşadıkları kaybı abarttıklarına yönelik yorumlar aldıklarını ve kayıplarını anlatmalarının engellendiğini bildirmişlerdir.

Karma yöntemli çalışmaların kısıtlılıklarına bakıldığında düşük katılımcı sayısının istatistiki gücü kitlemiş olabileceği, kendini bildirim ölçekleri üzerinden ölçüm yapıldığı için toplumun genelini yansıtmamış olabileceği, kesitsel çalışma olduğu için yasin karmaşık doğasını yeterince yansıtmamış olabileceği gibi ortak kısıtlılıklar bildirilmiştir (Lavorgna ve Hutton, 2018; Packman ve ark., 2014; Packman ve ark., 2017; Brown ve ark., 2023). Aynı çalışmalarda ileride çalışmacıların boy-lamsal çalışma yapabilecekleri, yaşlı bireylerin verdikleri fiziksel tepkilerin de araştırılabileceği, toplumun daha geniş kesiminin katılacağı çalışmalar geliştirilebileceği önerileri verilmiştir.

Tartışma

Bu çalışmada, evcil hayvan kaybı yaşayan insanların; yaşadıkları yas sürecini mahrum edilmiş biçimde deneyimlemesini içeren araştırmaların derlenmesi amaçlanmıştır. Bunun için nitel olarak çalışılmış olan dört, nicel olarak çalışılan üç ve karma yöntemi olan dört adet çalışma incelenmiştir. Çalışmaların tarih aralığı incelendiğinde nitel çalışmaların 2017-2019, nicel çalışmaların 2017-2020 ve karma yöntemli çalışmaların 2014-2023 yılları arasında dağılım gösterdiği görülmektedir. Bu durumun ise evcil hayvana duyulan yasin ve sosyal alanda ifade edilmesinde zorluk yaşanmasının, insanları etkilemesine rağmen konunun çalışılmasının yeni sayılabilecek bir süreçte olduğu dikkat çekmiştir.

Yapılan çalışmalar incelendiğinde bu çalışmanın sorusu olan evcil hayvan kaybının mahrum edilmiş biçimde nasıl deneyimlendiği sorusunun yanıtladığı görülebilir. Evcil hayvanların ölümünden sonra yasin mahrum edilmiş biçimde deneyimlenmesi pek çok çalışmada sosyal desteğin ve konuşacak birilerinin eksikliğinin, bunlarla birlikte şiddetli bir sosyal baskının olması biçiminde (Cowling, Isenstein ve Schneider, 2020; Harbarth ve ark., 2017; Laing ve Maylea, 2018; Lavorgna ve Hutton, 2018; Rémillard, Meehan, Kelton ve Coe, 2017) yansıdığı gözlenmiştir. Bu durum alanyazında, insan kaybı yaşayan bireylerin sosyal destek eksikliğinden ötürü yaşadıkları yasin daha şiddetli olması ile tutarlıdır (Dyregrov, 2006; Kaniasty, 2012; Packman ve ark., 2014; Van der Houwen ve ark., 2010).

Mahrum edilmiş yasin deneyimlenme biçimine duygular açısından bakıldığında duyguların daha çok nitel çalışmalarda çalışıldığı gözlenmiştir. Duygular incelendiğinde özellikle uyutma kararı ile ilgili olarak

katılımcılarda suçluluğun olduğu dikkat çekmektedir (Bussolari ve ark., 2018; Cowling, Isenstein ve Schneider, 2020); bununla birlikte kaygı, öfke ve korkunun da bulunduğu gözlenmiştir (Rémillard, Meehan, Kelton ve Coe, 2017). Duygular incelenmeye devam edildiğinde katılımcılardan ölen evcil hayvanıyla ilişkisi olduğu için duyulan mutluluk, koşulsuz sevgi ve ölümden sonra ilişkinin devam etmesi gibi olumlu duygular da belirtilmiştir (Rennard, Greening ve Williams, 2019). Ölen evcil hayvana karşı tepki verilmesi kaçınılmazdır. Evcil hayvan kaybı yaşayan bireylerin, sosyal destek eksikliğinin de etkisiyle yaslarını kitlemek durumunda kalmaları ve duygularını paylaşamamaları durumu yaşlı bireylerin yaşamlarını pek çok açıdan etkileyebilir. Evcil hayvan kaybı yaşayan bireylerin, sosyal destek eksikliğinin de etkisiyle yaslarını kitlemek durumunda kalmaları ve duygularını paylaşamamaları durumu yaşlı bireylerin yaşamlarını olumsuz etkilemektedir. Örneğin, yaşlı bireylerin çevrelerinden aldıkları tepkilerin belirleyiciliği açısından Bussolari ve arkadaşlarının (2021) yaptığı çalışmada, evcil hayvan kaybından sonra sosyal destek eksikliğinin, klinik depresyonla ilişkili olduğu sonucuna varılmıştır. Bununla birlikte sosyal açıdan duygu paylaşımı yapamayan yaşlı bireylerin daha şiddetli bir yas dönemi geçirmeleri (Cowling, Isenstein ve Schneider, 2020), günlük yaşamda psikososyal uyumu daha yüksek olan bireylerin yas sürecini de daha rahat atlattıkları (Packman ve ark., 2017) beklenmektedir.

Evcil hayvan kaybının mahrum edilmiş biçimde deneyimlenmesine dair bir diğer açıya bakıldığında insan-hayvan bağı, evcil hayvana olan bağlanma ve süregiden bağlar dikkat çekmektedir. İnsan-hayvan bağının gücü, bu bağın yoğunluğu arttıkça yasin da şiddetlenmiştir, evcil hayvana bağlanma ve ölmüş evcil hayvanla olan süregiden bağın devamlılığı pek çok çalışmaya konu olmuş ve insana bağlanmakla evcil hayvana bağlanmak arasında bir fark olmadığı, evcil hayvanların çeşitli etiketlerinin (çocuk, bebek, arkadaş gibi) olduğu ve evcil hayvana bakım vermenin olumlu olduğu yönünden vurgulanmıştır (Brown ve ark., 2023; Laing ve Maylea, 2018; Packman ve ark., 2014; Packman ve ark., 2017; Rémillard, Meehan, Kelton ve Coe, 2017; Rennard, Greening ve Williams, 2019). Alanyazında insan-hayvan bağının gücüne dair, bu bağın yas şiddetiyle ilişkili olabileceğine dair ve ölümünden sonra evcil hayvana bağın sürmesine dair çalışmalar bulunmaktadır (Brown ve Symons, 2016; Field, Orsini, Gavish ve Packman, 2009) ve bu çalışmada derlenen makaleler, alanyazınla tutarlı bir örüntü göstermiştir. İnsan ve hayvan bağının güçlü olması, bu bağın ölümden sonra da sürmesi şüphesiz ki yaşlı bireyleri pek çok açıdan etkileyen ve daha fazla çalışmaya ihtiyacı olan bir durumdur.

Mahrum edilmiş yas; yas tutan kişinin, yas tutulan

koşulların, yası tutulan kişinin/canlının içinde bulunduğu durum anlaşılmadığı için sağlıklı yas sürecinden daha zorlayıcı bir biçimde deneyimlenebilmektedir (Doka, 1999). Evcil hayvan kaybı da yası tutulan canlı insandan daha farklı olduğu için yaslı bireyleri, yasını paylaşmaya veya daha az paylaşmaya ve ilişkili olarak sosyal alanda kendisini geri çekmeye yönlendirebilir (Marton, Kilbane ve Nelson-Becker, 2019). Evcil hayvan kaybindan sonra yasları sosyal olarak tanınmayan kişiler, yas süreçlerini yaşamak adına iş yerinden izin almakta veya insan kaybındaki gibi ölüm sonrası ritüelleri yerine getirmekte zorlanabilmektedirler (Kogan, Packman, Bussolari, Currin-McCulloch ve Erdman, 2024). Mahrum edilmiş yas, doğası gereği saklanmaya meyilli bir süreç olmakla birlikte bu durum, yaslı bireylerin desteğe ihtiyaçları olabileceği ihtimalini azaltmamaktadır. Mahrum edilmiş yas yaşadığı düşünülen kişilere dair uzmanların yapabilecekleri en önemli müdahalelerden birinin ise kaybın kişi için önemini gözetmek ve kayıp hakkında konuşmaya teşvik etmek olduğu görülmektedir (Sharkin ve Knox, 2003).

Yas süreci, kültürel değişikliklere göre farklılık gösterebilecek bir durumdur. Örneğin toplulukçu Doğu kültürlerinde utanma ve suçluluk, yas sürecinde sosyal destek arama davranışını ketleyebilirken bireyselliğin ağır bastığı Batı kültürlerinde bireyler sosyal desteği aramakta daha az güçlük çekebilmektedirler (Ishii, Mojaverian, Masuno ve Kim, 2017; Kim, Sherman ve Taylor, 2008). Toplulukçu kültürlerden kabul edilen Türkiye’de yas sonrasında duygu ifadelerinin toplumsal açıdan kısıtlandığı belirtilmiştir (Cimete ve Kuguoglu, 2006). Bu bakımdan, evcil hayvan kaybına dair yasın, mahrum edilmiş biçimde deneyimlenmesine dair Türkiye toplumuna ait bir çalışma olmaması dikkat çekmektedir.

Bu araştırmada uluslararası alanyazından İngilizce dilinde yazılan çalışmaların derlenmiş olması, mevcut yazının Türkiye kültürünü yansıtmaması açısından bir kısıtlılık barındırdığı görülmekle birlikte Türkiye’de evcil hayvan kaybının, mahrum edilmiş yas biçiminde yaşanmasına ilişkin bir çalışma bulunmaması, yaşanan yasın kültüre özgü biçimde yansıtılmasının önemli sebeplerinden biri olarak değerlendirilmektedir.

Evcil hayvan kaybı ile mahrum edilmiş yasın çalışıldığı nitel, nicel ve karma yöntemli çalışmaların incelenmesinin amaçlandığı bu çalışmada, evcil hayvan kaybının insanlar tarafından nasıl deneyimlendiği sorusu yanıtlanmaya çalışılmıştır. Bu çalışma, evcil hayvan kaybının mahrum edilmiş biçimde yaşanmasını derleyen, bilinen ilk çalışmadır. Bu çalışmadan görülebilir ki; en erken 2014 yılında çalışılmaya başlanmış olan evcil hayvan kaybının mahrum edilmiş biçimde yaşanması konusunu, doğası gereği karmaşık bir yapısı olan yası ve insan-hayvan bağına daha kapsamlı biçimde anlamak

için daha çok çalışma yapılmasına ihtiyaç vardır. Bunun için insan zihin sağlığı alanında veya hayvan sağlığı alanında çalışan bireylerin sahip oldukları bilgiyi ve sağduyuyu sorgulamaları, geliştirmeye çalışmaları ve diğer hayvan bakımı alanlarıyla iş birliği içinde çalışmalarını önerilmektedir.

Kaynaklar

- Adrian, J. A. L., Deliramich, A. N. ve Frueh, B. C. (2009). Complicated grief and posttraumatic stress disorder in humans' response to the death of pets/animals. *Bulletin of the Menninger Clinic*, 73(3), 176.
- Attig, T. (2004). Disenfranchised grief revisited: Discounting hope and love. *Journal of death and dying*, 49(3), 197-215.
- Attig, T. (2011). *How we grieve: Relearning the world* (Rev. Ed.). New York: Oxford University Press.
- Beck, L. ve Madresh, E. A. (2008). Romantic partners and four-legged friends: An extension of attachment theory to relationships with pets. *Anthrozoös*, 21(1), 43-56. <https://doi.org/10.2752/089279308X274056>
- Brown, C. A., Wilson, D. M., Carr, E., Gross, D. P., Micciak, M., & Wallace, J. E. (2023). Older adults and companion animal death: A survey of bereavement and disenfranchised grief. *Human-Animal Interactions*, 11(1), 1-10.
- Brown, O. K. ve Symons, D. K. (2016). "My pet has passed": Relations of adult attachment styles and current feelings of grief and trauma after the event. *Death Studies*, 40(4), 247-255.
- Bonanno, G. A. ve Kaltman, S. (2001). The varieties of grief experience. *Clinical Psychology Review*, 21(5), 705-734.
- Bussolari, C. J., Habarth, J., Katz, R., Phillips, S., Carmack, B. ve Packman, W. (2018). The euthanasia decision-making process: A qualitative exploration of bereaved companion animal owners. *Bereavement Care*, 37(3), 101-108.
- Bussolari, C., Habarth, J. M., Phillips, S., Katz, R. ve Packman, W. (2021). Self-compassion, social constraints, and psychosocial outcomes in a pet bereavement sample. *Journal of Death and Dying*, 82(3), 389-408.
- Cesur Soysal, G. (2012). Mahrum edilmiş yas. E. Keser (Ed.), *Kayıp ve yas psikolojisi* (s.173-195) içinde. Nobel Kitabevi.
- Cimete, G. ve Kuguoglu, S. (2006). Grief Responses of Turkish Families after the Death of their Children from Cancer. *Journal of Loss and Trauma*, 11(1), 31-51. <https://doi.org/10.1080/15325020500194455>
- Cohen, S. P. (2002). Can pets function as family members?. *Western Journal of Nursing Research*, 24(6), 621-638.
- Cowling, D. M., Isenstein, S. G. ve Schneider, M. S. (2020). When the bond breaks: Variables associated with grief following companion animal loss. *Anthrozoös*, 33(6), 693-708.
- Doka, K. J. (1999). Disenfranchised grief. *Bereavement care*, 18(3), 37-39.
- Dyregrov, A. ve Dyregrov, K. (2008). *Effective grief and bereavement support: The role of family, friends, colleagues, schools and support professionals*. Jessica Kingsley Publishers.
- Eckerd, L. M., Barnett, J. E. ve Jett-Dias, L. (2016). Grief following pet and human loss: Closeness is key. *Death Studies*, 40(5), 275-282.
- Field, N. P., Orsini, L., Gavish, R. ve Packman, W. (2009). Role of attachment in response to pet loss. *Death studies*, 33(4), 334-355.
- Habarth, J., Bussolari, C., Gomez, R., Carmack, B. J., Ronen, R., Field, N. P. ve Packman, W. (2017). Continuing bonds and psychosocial functioning in a recently bereaved pet loss sample. *Anthrozoös*, 30(4), 651-670.
- Ishii, K., Mojaverian, T., Masuno, K., & Kim, H. S. (2017). Cultural differences in motivation for seeking social support and the emotional consequences of receiving support: The role of influence and adjustment goals. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 48(9), 1442-1456.
- Kaniasty, K. (2012). Predicting social psychological well-being following trauma: The role of postdisaster social support. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 4(1), 22.
- Karasu, S. ve Alkar, Ö. Y. (2020). Evcil hayvanını kaybeden bireylerin yaşadıkları yas süreci ile ilgili bir nitel araştırma. *Veteriner Hekimler Derneği Dergisi*, 91(2), 86-97.
- Keddie, K. M. (1977). Pathological mourning after the death of a domestic pet. *The British Journal of Psychiatry*, 131(1), 21-25.
- Kim, H. S., Sherman, D. K., & Taylor, S. E. (2008). Culture and social support. *American psychologist*, 63(6), 518.
- Kogan, L. R., Packman, W., Bussolari, C., Currin-McCulloch, J. ve Erdman, P. (2024). Pet death and owners' Memorialization choices. *Illness, Crisis & Loss*, 32(2), 308-328.
- Laing, M. ve Maylea, C. (2018). "They burn brightly, but only for a short time": The role of social workers in companion animal grief and loss. *Anthrozoös*, 31(2), 221-232.
- Lavorgna, B. F. ve Hutton, V. E. (2019). Grief severity: A comparison between human and companion animal death. *Death studies*, 43(8), 521-526.
- Leahy, J. M. (1993). A comparison of depression in women bereaved of a spouse, child, or a parent. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 26(3), 207-217.
- Marton, B., Kilbane, T. ve Nelson-Becker, H. (2019). Exploring the loss and disenfranchised grief of animal care workers. *Death Studies*, 44(1), 31-41. <https://doi.org/10.1080/07481187.2018.1519610>

- Middleton, W., Raphael, B., Burnett, P. ve Martinek, N. (1998). A longitudinal study comparing bereavement phenomena in recently bereaved spouses, adult children and parents. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 32(2), 235-241.
- Moher, D., Liberati, A., Tetzlaff, J., Altman, D. G., ve Prisma Group. (2009). Preferred reporting items for systematic reviews and meta-analyses: The PRISMA statement. *PLoS Medicine*, 6(7), e1000097.
- Packman, W., Carmack, B. J., Katz, R., Carlos, F., Field, N. P. ve Landers, C. (2014). Online survey as empathic bridging for the disenfranchised grief of pet loss. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 69(4), 333-356.
- Packman, W., Kelley, E., Rudolph, B., Long, J., Wallace, J., Hsu, M., ... ve Field, N. (2017). Projective drawings of individuals grieving the loss of a pet. *Art Therapy*, 34(1), 29-37.
- Rémillard, L. W., Meehan, M. P., Kelton, D. F. ve Coe, J. B. (2017). Exploring the grief experience among callers to a pet loss support hotline. *Anthrozoös*, 30(1), 149-161.
- Rennard, J., Greening, L. ve Williams, J. M. (2019). In praise of dead pets: an investigation into the content and function of human-style pet eulogies. *Anthrozoös*, 32(6), 769-783.
- Robson, P. ve Walter, T. (2013). Hierarchies of loss: A critique of disenfranchised grief. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 66(2), 97-119.
- Sanders, C. M. (1980). A comparison of adult bereavement in the death of a spouse, child, and parent. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 10(4), 303-322.
- Sharkin, B. S. ve Knox, D. (2003). Pet loss: Issues and implications for the psychologist. *Professional Psychology: Research and Practice*, 34(4), 414.
- Shear, M. K. (2012). Grief and mourning gone awry: pathway and course of complicated grief. *Dialogues in clinical neuroscience*, 14(2), 119.
- Spain, B., O'Dwyer, L. ve Moston, S. (2019). Pet loss: Understanding disenfranchised grief, memorial use, and posttraumatic growth. *Anthrozoös*, 32(4), 555-568.
- Sözlük. (t.y.). *Türk Dil Kurumu güncel Türkçe sözlük* içinde. Erişim adresi: <https://sozluk.gov.tr/>
- Wager, E. ve Kleiner, S. (2011). Responsible research publication: international standards for authors. A position statement developed at the 2nd World Conference on Research Integrity, Singapore, July 22-24, 2010. T. Mayer ve N. Steneck (Ed.) *Promoting Research Integrity in a Global Environment* (s. 309-16) içinde. Imperial College Press / World Scientific Publishing.
- Worden, J. W. (2009). *Grief counseling and grief therapy: A handbook for the mental health practitioner* (4th ed.). Springer Publishing Company.
- Van der Houwen, K., Stroebe, M., Schut, H., Stroebe, W. ve Van den Bout, J. (2010). Mediating processes in bereavement: The role of rumination, threatening grief interpretations, and deliberate grief avoidance. *Social Science & Medicine*, 71(9), 1669-1676.
- Yeniada-Kırseven, M. (2022). *Kayıp sonrası farklı seyirler: Uzamış yas, depresyon ve travma sonrası stres belirti kümelerinde risk faktörlerinin saptanması* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi] Hacettepe Üniversitesi.